

Tekrar Sınıflandırmalarında Yapısal Bir Belirleyici Olarak Çokluk Kategorisi ve Özbek Türkçesindeki Görünümü

Sema EYNEL*

Özet

Tekrarlar, oluşum ve sıralanış kaidelerinin oluşması uzun bir süreci gerektiren kalıplaşmış söz öbekleridir. Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren varlığı tanıklanan tekrarlar, bu özellikleri ile sadece tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde değil, diğer dillerde de ortaklaşan bir görünüm sunarlar. Tekrarların çokluk işlevindeki kullanım sıklığı, bu ortak görünümün bir örneğidir. Ancak söz konusu ortaklık, sadece işlev boyutunda değil, yapı boyutunda da dikkati çekmektedir. Tekrar unsurlarının çokluk kategorisinde yer alması ve bunun bir sınıflandırma özelliği göstermesi araştırmanın temel problemini oluşturur. Çalışmada, üç tarihî lehçe (Karluk, Kıpçak ve Oğuz lehçeleri) ile Arapçaya ait özellikleri yapısında bulunduran Özbek Türkçesindeki tekrarların ele alınması amaçlanmıştır. Bu lehçeye ait metinlerden doküman incelemesi tekniği ile derlenen *haq-huquq*, *faqir-fuqara*, *hol-ahvol*, *sir-asror*, *qiz og'lan*, *yer-ko'klar*, *yeru osmon*, *atrof-joylar* vb. tekrarların yapısı ortaya konmuştur. Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde de tespit edilebilen bu tekrarlara ait bulgular art zamanlı örnekleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Tespit edilen tekrar gruplarının sadece ikinci unsuruna da her iki unsurunun da çokluk kategorisinde olduğu, yalnızca ilk unsurun çokluk kategorisinde olduğu tekrarlara ait bir örneğin ise bulunmadığı görülmüştür. Buradan hareketle tekrarı oluşturan unsurların “tekil-tekil”, “tekil-çoğul”, “çoğul-çoğul” şeklinde bir sıralama ile yer aldığı tespit edilmiş ve çokluk kategorisinin tekrar sınıflandırmalarında yapısal bir belirleyici olduğu öne sürülmüştür. Çalışmada yapılarına

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, semaeynel7@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8875-762X>.

göre tekrar sınıflandırmasında çokluk kategorisinin ayrı bir başlık altında ele alınmasına yönelik bir öneri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tekrarlar, çokluk kategorisi, yapı, sınıflandırma.

Plural Category as a Structural Determinant in the Classification of Reduplication and its Appearance in Uzbek Turkish

Abstract

Reduplications, whose existence has been documented since the first written texts of the Turkish language, are in a stereotyped structure. Since a long process is required for the formation of its structures and the formation of the ordering rules, they present a common picture in all languages. The frequency of use in the plural function is an example of this common picture. The inclusion of reduplication elements in the plural category and their classification features constitutes the main problem of the research. This study aims to deal with reduplication in the historical dialects of Turkish and Uzbek Turkish, which has features of Arabic in its structure. The structure of reduplications such as *haq-huquq*, *faqir-fuqara*, *hol-ohvol*, *sir-asror*, *qiz og'lan*, *yer-ko'klar*, *yeru osmon*, *atrof-joylar* compiled from the texts belonging to the Uzbek dialect was revealed by the technique of document analysis. The findings of these reduplications, which can also be detected in the historical and contemporary dialects of Turkish, were evaluated by comparing them with diachronic examples. It was observed that only the second element or both elements of the detected reduplication groups consisted of reduplications in the plural category. Thus, it has been determined that the elements that make up the reduplication are in order as “singular-singular”, “singular-plural”, “plural-plural”, and plural category have been suggested to be a structural determinant in reclassifications. In the study, a proposal is presented to consider the plural category under a separate heading in reclassification according to its structures.

Keywords: Reduplications, plural category, structure, classification.

Türkçenin bilinmeyen tarihine ışık tutan somut bir veri niteliğindeki tekrarlar, dünya dillerinde olduğu kadar ilk yazılı metinlerinden itibaren Türkçede de yaygın kullanıma sahip bir anlatım biçimidir.¹ Tuna'nın (1949) ifadesiyle *en uygun şartlar altında 7-8 asırlık bir gelişmeden sonra iyice gürbüzleşen ve güzelleşen* (s. 429) tekrarların oluşumları uzun bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşir.

¹ WALs (The World Atlas of Language Structures) çevrim içi veri tabanındaki bilgileri yorumlayan Rubino 368 dilin 278'inde tam ve kısmî tekrar, 35'inde ise yalnızca tam tekrar bulunduğunu bu verilere göre dillerin % 85'inin kısmî ya da tam tekrar türünü kullandığını belirtir (Rubino, 2005).

Tekrarların dildeki temel işlevi, anlama güç katıp ahenk sağlayarak sözü daha etkili hâle getirmektir. Bu husus ise ses ve söz benzerliği ya da bunların tekrarından doğan ahenk vasıtasıyla sağlanır. Tekrarlar, yüzyıllar boyunca kullanılmaları neticesinde kalıplaşmış yapılardır. Bu kalıplaşma, sadece kullanılan sözcüklerde değil, tekrarların diziliş sıralamasında da görülür ki sahip oldukları bu özellikler araştırmacıları tekrarların ses, şekil ve cümle bilgisi özelliklerini irdeleyip onları bu özellikleri temelinde sınıflandırmaya iter.

Tekrarlar anlamları, işlevleri, görevleri ve yapıları gibi çeşitli açılardan araştırmacılarca sınıflandırılmıştır. Semantik çalışmalarda “aynı sözcüğün tekrarıyla, yakın anlamlı, karşıt anlamlı, eş anlamlı, zıt anlamlı, birbirini andıran ya da bir anlamlı bir anlamsız sözcüklerin bir araya gelmesiyle oluşanlar”, görevleri bakımından cümlede “özne, nesne, tümleç, yüklem” olarak bulunmalarına göre sınıflandırılan tekrarlar temel işlevleri olan “pekiştirme, güçlendirme, abartma, çoğaltma”nın yanı sıra “kolaylaştırma, sıralama, yaklaşma, belirsizlik, alaycılık, telaş/sabırsızlık, kesinlik, acıma, kızgınlık, sonsuzluk, devamlılık, açıklama, küçümseme/yeme, tahmin, tezlik vb.” anlamsal işlevlerde ve sözcük türetme işlevinde kullanılmaları bakımından da tasnif edilmiştir (Hatipoğlu, 1971, s. 35-60; Çürük, 2016, s. 400-410; Çürük, 2018).

Tekrarların yapı bakımından sınıflandırmasına dair ilk tespit edilen ilkelere birisi “unsurları farklı sayıdaki tekrarlar da çok hecelinin daima son da yer alması”dır. Panini’den beri bilinen bu ilke başka dillerde (Sanskrit) de görülen bir sıralama kuralıdır. Türkçe tekrarlar üzerine ilk çalışmayı yapan Carle Foyle’un 1899’da “*ana baba* tipli, yani eşit sayıda heceli fakat yalnız bir üyesi ünsüzle başlayan, tekrarlar da ünsüzle başlayanın daima son da yer aldığına” dair belirleme de bir diğer sınıflandırma kuralı olarak verilebilir (Tuna, 1986, s. 189). Tekrar sınıflandırmalarında öncü niteliğindeki bu bulgular sadece Türkçedeki değil, diğer dillerdeki tekrar yapıları için de geçerli kurallardır.

Tekrarların sık geçtiği Eski Uygur Türkçesi Dönemi metinleri üzerine yürüttüğü çalışmada Çağatay, “tekrarların diziliş ilkeleri olarak heceleri eşit olanlarında vokalle başlayanın (asıg tusu), az heceli olanın, söylenişi kolay olanın (yani tonlu ünsüzle veya düz ünlü başlayanın) başta yer aldığı (bulmak tapmak, sav öt)” belirler (Ağakay, 1954, s. 98-99). Bu belirlemeler, sonraki tekrar çalışmaları için yol gösterici niteliktedir.

Tuna’nın “Türkçede Tekrarlar” adlı yazısında bahsettiği, Félicien Brinzeu’nun “başa /m/ getirilerek oluşturulan tekrarlar” çalışması da yine bir kriter olarak sınıflandırmalarda yer almıştır (1949, s. 429). Tuna, bu çalışmasında “tekrarlanan söz kalın ve ikinci ünlüsü dar ise her iki ünlü u, ince ise ü (*çatı çutu*) olur” şeklinde bir sınıflandırma kriteri de ortaya koyar. Çalışmada tekrarlar, “kısmî ikilemeler (*sapasağlam*), ‘be’ ile yapılan (*gün be gün*), tamlama

şeklindeki, ilk unsurun çokluk ikinci unsurun iyelik eki aldığı (*hanlar hanı*), mı soru edatı ile yapılan (*güzel mi güzel*), ses tekrarıyla (*usul usul*)” şeklinde sınıflandırma başlıkları altında ele alınır. Tuna (1950) bu çalışmanın devamı niteliğinde yayımladığı “Türkçede Tekrarlar 2” de aldığı ekleriyle ve olumlu olumsuzluk bağlaçlarıyla kurulan tekrarları yapılarına göre sınıflandırır.

Marchand tarafından ortaya konan “ön ses, iç ses ve son sesteki uyum ve ahenk”e dayalı sınıflandırma da yine Çoraklı (2001) tarafından bir tekrar kriteri olarak kullanılmış olmakla birlikte sonraki çalışmalarda da bu belirleme sınıflandırmalarda yer almıştır (s. 53).

Ağakay (1953), tekrarlar üzerine fonetik ve morfolojik çalışmalarıyla dikkat çeker. “İkizlemeler Üzerine” adlı çalışmasında tekrarları, aldıkları ekler temelinde tasnif etmekle birlikte “bağlı ikizlemeler” başlığı altında, hâl ekleri almış unsurlarla yapılan ve “de”, “mi” edatlarıyla yapılan tekrarları ayrıca sınıflandırır (s. 190-191). Bu çalışmadaki belirlemeler bugün de ayrıntılı yapısal sınıflandırma çalışmalarında kullanılan kriterlerdir. Ağakay² (1954) “Türkçede Kelime Koşmaları” adlı diğer bir çalışmasında tekrarları, unsurlarının birbirleri karşısındaki anlam ve ses durumuna göre “mantıki sıraya ve bir mantık sırası gözetilmeden dizilenler” şeklinde iki kategoride sınıflandırır. Onun mantık sırasına göre dizilen tekrarlara yönelik “azdan çoğa (*beş on*), öncekinden sonrakine (*bugün yarın*), bir işin ilk evresinden son evresine (*ekip biçmek*), temel kavramdan yardımcı kavrama (*açık saçık*), yakıştırma olan konuşğun sonda yer aldığı (*çarpık çurpuk*), biri olumlu biri olumsuz unsurdan olumlu olanın başta olduğu (*belli belirsiz*)” şeklindeki belirlemeleri ve mantık sırası gözetilmediği durumlarda ses özelliklerine göre dizildiğini belirttiği ikinci gruba yönelik “hece sayısı eşit olmayan tekrarlarda hece sayısı az olan baştadır (*bet beniz*), eşit hecelilerde ünlüyle başlayan baştadır (*akıl fikir*), tekrarı oluşturan unsurlardan ilk hecesi dar ünlüyle başlayan başta, yuvarlak ünlüyle sondadır (*alt üst*)” şeklindeki belirlemeleri bugün de tekrarlara yönelik sınıflandırma çalışmalarında bağlı kalınan kriterlerdir.

Tekrarlar üzerine en detaylı çalışma Hatipoğlu tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada tekrarlar, yukarıda belirlenen kriterler dâhilinde yapı, anlam, köken ve görevleri bakımından ele alınır.

Tekrarlardaki unsurların düzenine yönelik belirlemeler sınıflandırma çalışmalarına büyük oranda yer verse de konuyla ilgili henüz aydınlatılmamış konuların olduğu muhakkaktır. Nitekim /A/.../U/ ses düzenine sahip tekrarlarda

² Osman Nedim Tuna bu çalışmayı “o zamana kadarki tekrarlar üzerine yazılanların en derli toplusu ve kısa olmasına rağmen, diziliş esaslarına ait bütün bilinenleri kendi katkıları ile ve misalleri ile net bir şekilde vereni” şeklinde nitelendirir (1986, s. 163-164).

bu sıralamanın tekrarın anlam değeriyle ilgili olduğu, Tuna'nın belirlemesinden çok sonra Karahan (2008) tarafından ortaya konur³.

Günümüzde Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerindeki tekrarlar üzerine yapılan çalışmaların çok boyutlu olarak önceki çalışmaların üzerine inşa edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer yandan hâlâ açıklanmayı bekleyen problemlerin olduğu da bir gerçektir. Bugün Türkçenin art ve eş zamanlı lehçelerinde varlığı tanıklanan *fakir fukara*, *cahil cühela*, *hâl ahval* gibi örneklerini daha da çoğaltabileceğimiz tekrar grupları ya yalnızca kökenleri bakımından ya sadece anlam bakımından yapılan sınıflandırmaya dâhil edilir. Kimi çalışmada ise sadece tekrar grubu olduğu bilgisi verilmekle yetinilir ve yapıları bakımından bir sınıflandırmaya tabi tutulmazlar.

Eksiklik olarak gördüğümüz bu durum, çalışmanın temel araştırma problemi oluşturur. Araştırmada bu problem temelinde şu sorulara cevap aranacak ve elde edilen bulgular değerlendirilecektir:

- Türkçe metinlerdeki *fakir fukara*, *hâl ahval*, *had hudut vb.* Arapça sözcüklerle kurulmuş tekrar gruplarının yapısı nasıldır? Bu yapıda, Türkçenin söz varlığı ve şekil bilgisi unsurlarıyla oluşturulmuş tarihî ve çağdaş lehçelerinde tanıklanabilen tekrar örnekleri var mıdır?
- Arapçanın söz varlığı ve şekil bilgisi özellikleriyle oluşturulan tekrarlar, Türkçenin hangi döneminden itibaren kullanılmaya başlanmıştır? Çokluk ekleri bakımından zengin bir dil olan Türkçede, neden Arapça çokluk unsurları da yoğun olarak kullanılmıştır?
- Unsurları arasında çokluk kategorisi barındıran tekrarların işlevleri nedir? Söz konusu tekrarları oluşturan unsurlar arasındaki nasıl bir anlam ilişkisi bulunur?
- Diğer dillerde çoğul yapıda unsur ya da unsurları bulunan tekrarların ses ve şekil bilgisi yapıları, Türkçe tekrarların ses ve şekil özellikleriyle benzer midir? Bu tekrar gruplarının sınıflandırılması ve unsurlarının sıralanışında fonetik ve morfolojik bir ölçüt var mıdır?
- Tekrar unsurlarının az heceli olan unsurun (tevarak-atrof), ünlüyle başlayan unsurun başa gelmesi (sovut anjom, valiyo avliyo) gibi belirlenmiş ölçütlere uymayan tekrar gruplarında bir sıralama ölçütü var mıdır? Bu örnekler, kural dışı mıdır, yoksa belli bir kurala göre mi sıralanmıştır?
- Çokluk kategorisi, tekrarlara yönelik bir sınıflandırma kriteri midir?

³ Karahan, /A/.../A/ sıralanışındaki düzenlilik, hoşça gitme, devamlılık, kuvvetlilik anlamlarının /A/.../U/ sıralanışı ile düzensizliğe, hoşça gitmemeye, rahatsız ediciliğe dönüşmesinde, bir ünlü değişiminin etkili olduğunu, bu anlam değerinin /A/'dan /U/'ya yani düz genişlikten (ve daha çok kalın) dar-yuvarlaklığa (ve daha çok kalın), düzenden düzensizliğe geçişi ifade ettiğini söyler (2008, s. 144).

Tekrarlarda Çokluk Kategorisi

Türkçede ve dünya dillerinde sözcüklerin çokluk kategorisi ekler, yinelemeler, söz öbekleri, kalıp ve vezinler, sözlük birimler, ses değişimleri, enklitikler, vurgu, ton ve uzunluk gibi parçalar üstü ses birimler ve bağlam temelinde işaretlenebilmektedir. Türkçe söz konusu çokluk yapılarını en eski yazılı metinlerden itibaren kullanmakla birlikte Türkçenin çokluk kategorisinde en sık kullandığı yapı ekler olmuştur.

Türkçe çokluk kategorisi bakımından olduğu kadar çokluk ekleri ile de zengin bir dildir.

Eski Türkçe döneminde, +lar çokluk eki yanında +gun, +gün, +kün, +kun; +an, +en; +z; +t ve +s eklerinin de çokluk eki olarak kullanıldıkları görülmüştür. Ancak sonraki dönemlerde +lar eki dışındaki eklerden +z'nin kelime kökleriyle kaynaştığı diğer eklerin ise kullanımdan düşerek bu görevi +lAr ekine bıraktıkları görülmektedir. Örneğin +z çokluk eki kö-z, di-z, bi-z vb. gibi kullanımlarda kelime köküyle kaynaşarak kullanımdan düşmüştür. Diğer çokluk ekleriyle yapılan kelin-gün (gelin-ler), oğul-an (oğullar) < oğul (erkek çocuk), er-en (erler, kişiler), urungut (savaşçılar), oğlit (oğullar), yılpagut (alpagular), işbaras (İşbaralar) vb. gibi çokluklardaki ekler de kullanımdan düşmüşler, yerlerini +lAr çokluk ekine bırakmışlardır (İlhan, 2009, s. 26).

Özellikle İslamiyet'in kabulüyle yalnızca Arapçaya ait söz varlığının değil çokluk kategorisinin de o dilin kuralları çerçevesinde Türkçeye alıntıldığı görülür: *hak* > *hukuk*, *nebi* > *enbiya*, *hal* > *ahval*... Sonraki süreçte bu söz varlığının, çokluk anlamını kaybederek tekil anlamıyla kullanıldığı ve üzerine Türkçe çokluk eki +lAr'ın getirildiği görülür: *ahvaller*, *enbiyalar*... Çağdaş Türk Lehçelerinde bilhassa da Özbek Türkçesinde sıklıkla rastladığımız bu alıntı sözcükler tekil anlamda kullanılsalar da yapılarındaki çokluk kategorisi arkaik olarak varlığını sürdürmektedir. G'ulomov, Özbek Türkçesinin söz varlığındaki bu yapıların Eski Türkçe Dönemi'nde Türkçeye geçmiş Arapça çokluk yapıları olduğuna vurgu yapar. Arapçadan çokluk biçimleriyle alıntılanan sözcüklerin çok az olduğunu dile getiren âlim, bunun nedenini bir dilden alıntılanan söz varlığının diğer dile teklik hâliyle geçmesine bağlar. Arapça çokluk formundaki sözlerin Özbek Türkçesinde, alıntıldığı dilin gramer kuralları temelinde korunması taraftarı olan G'ulomov, konuşmada bazı Arapça sözlere tekrar /+lar/ eki getirilmesinin âdet hâline geldiğini belirtir ve bunu şu şekilde örneklendirir: *nobiy-anbiyo-anbiyolar*, *she'r-ash'or-ash'orlar*, *to-lib-talaba-talabalar*... (Ernazarova, 2023, s. 159).

Türkçede çokluğu işaretlemede yoğun olarak ekler kullanılsa da diğer kategorilerden de etkin bir şekilde yararlandığı bilinmektedir. Bunlardan biri de *yineleme*, *ikizleme* olarak da adlandırılan tekrarlardır. Tekrarlar birden fazla

sözcükten oluşması nedeniyle şekil bakımından çokluğu gösterdiği gibi anlam bakımından da çokluk işlevindedir. Ancak bu çokluk anlamı, sadece iki sözcüğün kullanılmasıyla değil, aynı zamanda unsurlardan birinin ya da her ikisinin çokluk yapısında bulunmasıyla da sağlanır. Özellikle Arapçadan alıntı sözcüklerin çokluk yapısındaki şekillerinin de alıntılanarak bir arada kullanıldığı örneklerde (haklar hukuklar) dikkat çeken bu yapı, Türkçe unsurlarla oluşmuş tekrar yapılarında da görülür: *oğlanların kızlarını, erenleri alpağutları*. Çalışmalarda bu tekrarların zamanla çokluk yapısındaki şekillerinin unutulmuş tekil anlamda kullanıldığı belirtilmektedir. Söz konusu tekrarlar ya sadece ikinci unsurun ya da her iki unsurun çokluk yapısında olmasına göre belirli bir kurala göre sıralanır.

Sümerce, İngilizce, Farsça, Nijer ve Nijerya’da kullanılan bir Afroasya dili olan Hausa ile tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri üzerine yapılan tekrarlarla ilgili çalışmalarda, çoğul yapıdaki unsurdan oluşan tekrar örnekleri tespit edilebilmektedir. Sümercedeki tekrarları ele alan Eratalay’ın (2017) çalışması bunlardan biridir. Eratalay, Sümerologlar arasında tekrarlarla oluşturulan yapıların, normalden farklı bir çokluk ifade ettiği görüşünün hâkim olduğunu, özel adlarda çokluk bildirmek için kullanılan bir ek bulunmamasına rağmen *digir-digir-ré-ne* (tüm tanrılar) gibi bazı tekrar örnekleriyle kurulan özel adlara çokluk ekinin de eklendiğini belirtir (s. 169-170). İngilizcede de tekrar gruplarında çokluk eki /s/nin görüldüğü örnekler rastlanmaktadır. Tuna (1986) ve Kayalar’ın (2017) çalışmalarında örnek verdiği İngilizce tekrar gruplarından tespit edilen *bits and pieces, boots and saddles, cats’n dogs, hearts’n minds, singles’n doubles, ways’n means* yapılarının her iki unsurunun çokluk eki olarak oluşturulduğu görülür. Inkelas, Hausa dilinden verdiği “*gútsúré* (küçük parça)> *gútsátsári* (küçük parçalar)” ile “*gárdám* (kavga, tartışma) > *gárdándámí* (kavgalar, tartışmalar)” örneklerinin sondaki /i/ sesiyle çokluk yapı kazandığını belirtir (2014, s. 15). Arapça çokluk unsurlarıyla oluşmuş örneklerine Farsçada da rastlanan bu tekrar yapılarının Arapçada yer almaması dikkat çeker (Bağmancı 2012, Suçin 2006).

Unsuruları arasında çokluk bulunan tekrarlara tarihî Türk lehçelerine ait metinlerde de rastlanır. Araştırmalarda bu tekrarlar ayrı bir başlıkta sınıflandırmaz. Köktürk yazıtlarından Bilge Kağan ve Köl Tigin’de yer alan *bodun bokun/bukan, uguş bodun, iniygünüm oğlanım, uğuşum bodunum, beglerim bodunum*, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçen *oğlan kızlar, kız kırkın, katun tigit, katunlar tigitler, begler buyruklar, alp alpağut, eren alpağut, erenleri alpağutları, katunların kırkınların, oğlanlarım kızlarım, kız kelinlerimiz, eçilerim ekelerim, siñillerim kişilerim oğlanlarım, oğlan kızlar, oğlanların kızlarını, Karahanlı Türkçesi metinlerindeki oğul oğlan, kız oğlan, kızlar kırkın-*

lar, kız kırkın, kızlar kırkın, sawım sözlerim tekrarlarını oluşturan unsurlardan birinin ya da her ikisinin de çokluk yapısında olduğu görülür (Karaman, 2021, s. 41-876). Harezmi Türkçesi metinlerinden tespit edilen *yarağ esbāb, assı-ları ve faydaları, cum 'a ve cemā 'at* (Toprak, 2005, 278-291), Memlük Kıpçak Türkçesi metinlerinden tespit edilen *ayak çanaklar, yak yawuklar* (Güngör, 2017, s. 112-116), Çağatay Türkçesi metinlerinden tespit edilen *af'āl u aṭvār; ahlāku aṭvār; asbābu ālāt, aṭrāfu cavānib, aṭrāfu navāhī, tavābi 'u lavāhik, ḥavāliu ḥavāšī, af'ālu akvāl, şeyhinü enbiyan, kayfiyyatu ḥālāt, karrātu mar-rāt, ḥarakātu sakanāt, ālātu adavāt, zirāfatu liṭāfat, asbābu maṣālih, begu begat, oğlan-uşak* (Ceylan, 2009, s. 24-449) tekrarlarını oluşturan unsurlardan biri ya da her ikisinin de çokluk yapısında olduğu görülür.

Çağdaş Türk lehçelerine ait çalışmalarda belirlenen yapısında çokluk kategorisi bulunan tekrarların, ayrı bir başlık altında ele alındığı ancak bu kategoriye yönelik bir belirleme yapılmadığı göze çarpar. Altay Türkçesindeki *alp-külükter, batrak-çoktular, çaan-çastar, üye-söktör* (Güner-Dilek, 2004, s. 91), Türkmen Türkçesindeki *hal-ahval* (Doğan, 2012, s. 93), Kazak Türkçesindeki *hal-ahval, şan-tozañ, tulğa-turpat* (Atmaca & Kral, 2015, s. 205), Tuva Türkçesindeki *kataat-çurjaat, adıg-araatan, eş-öör* (Özbek, 2021, s. 2501-2503), Uygur Türkçesindeki *gézit-jurnallar, ima-işaretler, çu..an-sürenler, gem-endişiler, méhrab-tekçiler, çine-açılar, can-canivarlar, lay-topilar, çöçek-rivayetler, bahadır-palvanlar* (Öztürk, 2008, s. 1043-1044) ve Türkiye Türkçesinde yer alan *afur tafurlar, aylar yıllar, günler geceler, hanlar hamamlar, sular seller/seller sular; çocuk oğlan; dalak böbrek, göz kulak, kaş göz; çevre etraf, eba ecdat, taraf etraf; fakir fukara, garip gureba, vekil vüke-la; takı taklavat, alet edevat, cümbür cemaat, hayır hasenat, hayvan haşerat* (Akyalçın, 2007, s. 41-691) tekrarları yapısında çokluk unsuru bulunan tekrarlardır.

Özbek Türkçesini konu alan tekrar çalışmalarında genel olarak “juft so'z” terimi tercih edilmekle birlikte kavram, “juft shakl, takror(iy) so'z/shakl” terimleriyle de karşılanmıştır (Öz, 1997, s.287; Öz, 1999, s. 261; Hojiyev, 1963). Hojiyev tekrarlarla ilgili ayrıntılı çalışmasında Arapçadan alıntı sözlerin tekil ve çoğul şekillerinin yan yana gelmesiyle oluşan *hol-ahvol, rasm-rusm, faqir-fuqaro* gibi tekrarlarda ikinci unsurun, birinci unsurdaki anlamı genişletip genelleştirdiğini ifade eder (1963, s. 46). Hojiyev, ayrıca Türkçe çokluk işaretleyicisi /+lar/ ekinin tekrarın genellikle ikinci unsuruna geldiğini ancak birinci unsurun da bu eki alabildiğini belirtir ve tekrardaki çokluk işaretleyicisinin anlamsal boyutuna dair açıklamada bulunur (1963, s. 67). Özbek Türkçesindeki tekrarlar üzerine çalışma yapan Öz de Hojiyev gibi tekrarların tanımı, oluşumları, semantik ve gramatik özellikleri üzerinde durur ve

bu özelliklerinin yanı sıra “çift adlar, çift sayılar, çift zamirler, çift zarflar...” gibi sözcük türleri temelinde sınıflandırır. Araştırmacılar çalışmalarında tekrarlardan seçmeler yaparak bunları alfabetik olarak sıralar. Bunlar arasında *el-elat*, *asbob-anjom*, *asbob uskuna*, *aslaha-anjom*, *çang-to'zan*, *mulk-amlak*, *ot-ulov* gibi unsurları arasında çokluk bulunduran tekrar örneklerine de yer verir, ancak tekrarlardaki çokluk işaretleyicilerinin yapıları üzerine bir belirleme yapmazlar.

Tekrarlar üzerine bahsi geçen çalışmalarda, tekrardaki hangi unsur ya da unsurların çoğul yapıda olduğu ve çoğul yapıdaki unsurun, hangi ölçüte göre sıralandığına dair bir bilgiye yer verilmediği göze çarpmaktadır. Bu çalışma, söz konusu hususlara açıklık getirmeyi ve çoğul yapıdaki tekrarların tekrar sınıflandırmalarında ayrı bir grup olarak değerlendirilmesine katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Araştırmanın veri kaynağını, Eski Türkçe ve Özbek Türkçesine ait yazılı ve edebî metinler, e-kaynaklar ile tekrarları konu alan araştırmalar oluşturmaktadır. Veri kaynakları üzerine nitel araştırma yöntemine dayalı doküman incelemesi tekniği uygulanmış ve unsurlarından en az biri, çoğul yapıda olan tekrarlar tespit edilmiştir.

Çoğul yapıda olduğu tespit edilen tekrarlardaki unsurların sıralanma kriteri belirlenmiştir. Bu kriterlere göre, çoğul yapıdaki tekrarlar üzerine yapısal bir sınıflandırma metodu ortaya konmuş ve sınıflandırmanın alt başlıkları belirlenmiştir.

Bulgular

Özbek Türkçesinde Yapı Bakımından Çokluk Kategorisindeki Tekrarlar

Özbek Türkçesinde çokluk morfolojik, leksik ve sentaktik olmak üzere üç yolla ifade edilir. Bunlar arasında morfolojik kategoride çokluk /+lar/ ekinin getirilerek, leksik kategoride “olomon (kalabalık)”, “el (halk)” gibi topluluk ifade eden adlar vasıtasıyla ve sentaktik kategoride ise “o'n kishi (on kişi)”, “shuncha odam (o kadar insan)” örneklerinde görüldüğü üzere sıfatlarla yapılır (Ernazarova, 2023, s. 158-159). Öte yandan vurgulama, pekiştirme, abartma, beraberlik gibi işlevlerde kullanılan tekrar grupları da Özbek Türkçesinde çokluk ifade eden bir diğer yapı olarak yer alır.

Morfolojik kategoride çokluğu ifade eden /+lar/ Özbek Türkçesinde en sık kullanılan çokluk kategorisidir. Çağatay Türkçesinin devamı niteliğindeki bu lehçede, en eski çokluk eklerinden biri olan /+lar/ın yanı sıra başka çokluk yapılarının da izlerine rastlanır. Bugün işlek olarak kullanılmayan ve anlam değeri değişmiş bu yapıların Türkçenin öz unsurları (o'g'lon, aran, alpag'ut) olabildiği gibi, İslamiyet'in kabulüyle Arapçadan (ajdod, avlod, huquq) alın-

tılandığı da görülür. Gramerlerde ve dilin genel yapısında, çokluk unsuru olarak yer almayan söz konusu bu yapıların birçoğu arkaik olarak varlığını sürdürmektedir; ancak dilde artık taşıdığı çokluk anlamı ya unutulmuştur ya da kullanılmamaktadır. Öyle ki bu yapılara çokluk eki getirildiği kullanımlara rastlamak mümkündür: *o 'g'lonlar, o 'lanlar; ahvollar, axborotlar...*

Eski Türkçe Dönemi'nden itibaren kullanıldığı bilinen Türkçe ve Arapça-ya ait yapısında çokluk unsur bulunduran tekrar yapılarına dair Özbek Türkçesinde oldukça fazla örnek bulunmaktadır. Bu örnekler Arapça çokluk yapısındaki tekrarlar ve Türkçe çokluk yapısındaki tekrarlar olarak gruplandırılabilir.

Arapça Çokluk Yapısındaki Tekrarlar

Özbek Türkçesi yüzyıllardır süren tarihî, kültürel ve coğrafi ilişkiler neticesinde Arapça ve Farsçadan birçok unsur bünyesine katmıştır. Yüzyıllardır birlikte yaşayan, ortak bir edebî varlığa sahip olan, aynı dinî çevrede bulunan bu halkların dillerinde de ortak unsurların varlığı yadsınamaz bir gerçektir. Özbek Türkçesi, Arapça ve Farsçada ortak tekrar ve tekrar unsurlarının varlığı bu dilsel ortaklıklardan yalnızca biridir.

Arapça isimlerde çokluk, tesniye (ikilik) ve cem (çokluk) başlıkları altında ele alınır. Bunlardan Türkçede yer almayan ikilik kategorisi ismin iki tane oluşunu ifade eder ve eril isimlerde /+eyn/ (بن) ve /+ân/ (ان) ekleriyle yapılır. Cem' (çokluk) kategorisi ismin salim ve mükesser oluşuna göre şekillenir. Eklemeli yani salim çokluklar dişil ve eril kategoride farklı eklerle yapılır. Buna göre /+ât/ (ات) dişil çokluk, /+în/ (بن) ve /+ûn/ (ون) ise eril çokluk yapan eklerdir. Çokluk kategorisi, mükesser isimlerde sözcüğün kökünü oluşturan aslî seslerin başına, ortasına, sonuna zait harfler eklenmek suretiyle yapılır ve "bükümlü çokluk" olarak adlandırılır (Akdağ, 1997, s. 197-240; Develi, 2016, s. 179-204).

Özbek Türkçesinde Arapça çokluk eklerinin yanı sıra bükümlü çokluğa dair örnekler de yer alır. Bu çokluklar bazı morfolojik ve semantik kurallar çerçevesinde tekrar gruplarının unsurlarını oluşturur.

Özbek Türkçesinde unsurlarından biri ya da her ikisi de Arapça bükümlü çokluk olarak bilinen mükesser çokluklardan "ef'âl (افعال), fu'alâ (فعلاء), fu'ül (فعول), ef'ilâ (افعال), fe'â'il (فعائل), efâ'il (افاعل), mefâ'il (مفاعل) fa'ale (فعلة)" kalıplarında oluşturulmuş tekrarlar için örnekler şu şekildedir:

Tablo 1: Unsurları Arasında Arapça Çokluk Kategorisi ef'al (افعال) Vezni Bulunduran Tekrarlar

İkileme	Yapı	Anlam	İşlev	Örnekler
atrof-javonib	HİUÇKT	EASOT	türetme pekiştirme	❖ <i>Yomg'ir savalagan sayin chang-g'uborli atrof-javonib tobora musaffolashmoqda, fayziyob bo'lmoqda edi</i> ("atrof-javonib," 2023). – Yağmur yağdııkça toza toprağa bürünmüş her taraf gittikçe temizleniyor, büyüleyici oluyordu.
avlodu ajdod	HİUÇKT	AİBSOT	türetme	❖ <i>Qahri kelsa, cherigi bilan kelib ustingga bosgay, uy-joningni yoqib, avlodu ajdodingni kulini ko'kka sovurgay</i> (Sulton, 2021, s. 194). - Öfkelenirse gelip üstüne basacak, evini barkını yakıp soyunun sopunun külünü göğe savuracak.
asbob-anjom	HİUÇKT	AİBSOT	çokluk	❖ <i>Barcha mol-mulki, ol-tin-kumushi, chorvasi, asbob-anjomi xazinaga olinsin</i> (Sulton, 2021, s. 311)! Tüm malı mülkü, parası pulu, hayvanı, alet edevati hazineye alınsın!
fe'l(u)-atvor	İUÇKT	AİBSOT	türetme	❖ <i>Bolaning xatti-harakati va fe'l-atvori ma'lum darajada ota-onasining kimligidan dalolat beradi</i> ("fe'l-atvor," 2023). - Çocuğun davranışları ve karakteri belli bir oranda ana babasının kim olduğunu gösterir. ❖ <i>Ba'zi fe'lu atvor tug'ma bo'lsa-da, yaxshi xulq ko'pincha shakllantiriladi</i> ("felu atvor," 2023). - Bazı karakter özellikleri doğuştan gelse de iyi karakter genellikle geliştirilir.

yoru ahbob	İUÇKT	EASOT	çokluk	❖ ... <i>shu sababli bir necha yoru ahbob suxbati bilangina cheklanib, uzlatni ixtiyor qildi</i> (Sulton, 2021, s. 130). -... bu sebeple kendini birkaç yakın arkadaşının sohbetiyle sınırlamayı, uzlete çekilmeyi seçti.
xulq-atvor	İUÇKT	AİBSOT	türetme	❖ <i>Hamida xulq-atvori shamolga o'xshagani bilan ko'p narsaga aqli yetardi</i> ("xulq-atvor," 2023). - Hamide'nin karakteri rüzgâra benzemekle birlikte çok şeye akli yeterdi.
hol-ahvol	İUÇKT	ASÇOT	pekiştirme	❖ <i>Navoiy hol-ahvol so'rash va mehribonchilik ko'rsatish bilan Mavlaviyning g'azabini so'ndirishga urindi</i> (Sulton, 2021, s. 230) - Navoi, hal hatır sorup nezaket göstererek Mevlevi'nin öfkesini yatıştırmaya çalıştı.
sir-asror	İUÇKT	ASÇOT	çokluk	❖ <i>Onasi xat tanimas, lekin turmushning ko'p sir-asroriga aqli yetadigan, mulohazali ayol</i> ("sir-asror," 2023). - Annesi okuma yazma bilmese de hayatın birçok sırrına vakıf düşünceli bir kadındır.

Örneklerdeki tekrar gruplarında her iki unsurun (atrof-javonib, avlodu ajdod, asbob-anjom) ya da ikinci unsurun (sir asror, hol ahvol) Arapça ef'âl çokluk vezninde kullanıldığı görülür. Tekrarlardan *atrof javonib, yoru ahbob* eş anlamlı sözcüklerden, *avlodu ajdod, asbob-anjom, fe'l-atvor/fe'lu atvor; xulq-atvor* aralarında anlamca ilgi bulunan sözcüklerden, *hol-ahvol, sir-asror* aynı sözcüğün çokluk tekrarıyla oluşmuştur. *avlodu ajdod, fe'lu atvor; yoru ahbob, xulqu fe'lu atvor* tekrar gruplarının unsurları arasına Arapça ve Farsça tekrarlarda görülen “u” bağlacı getirilir. Bu tekrarlar türetme, pekiştirme ve çokluk işlevlerindedir.

Özbek Türkçesinde ikinci unsuru “fu'alâ” veznindeki tekrar grupları sıklıkla kullanılmaktadır. Birinci ve ikinci unsuru Arapça çokluk kategorisine ait “fu'alâ (فعلاء)” vezninde yer alan Özbek Türkçesindeki tekrar grupları şu şekildedir:

Tablo 2: Unsurları Arasında Arapça Çokluk Kategorisi fu'âlâ (فعلاء) Vezni Bulunduran Tekrarlar

İkileme	Yapı	Anlam	İşlev	Örnekler
olim-ulamo / adib(u) udabo	İÜÇKT	ASÇOT	türetme çokluk	❖ <i>Mutasaddi ilmiy tash-kilotlar; olim-ulamo, adibu udabolar meni ma'zur tutsinlar(...)</i> (Xo'jayev, 2008, s. 7) – Resmi bilimsel kuruluşlar, bilim adamları , akademisyenler beni mazur görsünler (...)
g'arib-g'urabo	İÜÇKT	ASÇOT	türetme çokluk	❖ <i>Ha, xudo, beraturgan bo'l-sang, bizday g'arib-g'urabolarga ber!</i> (“g'arib-g'urabo,” 2023) - Evet, Allah'im, veriyorsan bizim gibi garip gurebalara/kimsesizlere ver!
vazir-vuzaro	İÜÇKT	ASÇOT	çokluk	❖ <i>Xon o'zining vazir-vuzarolari, posbonlari bilan yetib kelib, yigitga:</i> (“vazir-vuzaro,” 2015) - Han kendi vezir vüzerası/bakanları ve muhafızları ile gelip, yiğide:
faqir-fuqaro	İÜÇKT	ASÇOT	çokluk	❖ <i>Ozuqalarini barakali qilib beraman, Nonga to'ydiraman faqir-fuqarolarin</i> (O'zbek tilidagi injil, 2008, s. 162). - Yiyeceklerini bereketli kılacağım, ekmekle doyuracağım fakir fukara larını.
shoiru ulamo	İÜÇKT	A İ B - SOT	türetme çokluk	❖ <i>Bizlar uning siylagan bandalari ekanmiz, shu bois olimu fuzalosi, shoiru ulamosi yetolmaganga bizlar yetdik</i> (Sulton, 2021, s. 228). - Bizler onun onurlandırdığı kullarız, bu nedenle bilim adamlarının , şair ve alimlerin yapamadığını bizler yaptık.

İkinci unsur fu'âlâ vezninde olduğu tespit edilen Arapça “ulamo, udabo, gurabo, vuzaro, fuqaro” sözcükleri, sırasıyla “olim, adib, garib, vazir, faqir” sözcüklerinin çokluk kategorisindeki karşılıklarıdır. Yalnızca *shoir ulamo* tekrar grubunda, bu durum söz konusu olmayıp anlamca ilgi bulunan sözcüklerden oluşmuştur. Tespit edilen tekrarların tümünde ilk unsur tekil iken ikinci unsur çokluk kategorisindedir. Bu tekrarlar çoğunlukla çokluk işlevinde olmakla birlikte türetme işlevinde de kullanılmaktadır.

Birinci ve ikinci unsurunun Arapça çokluk kategorisine ait “fu‘ül (فعول)” vezninde yer alan Özbek Türkçesindeki tekrar grupları şu şekildedir:

Tablo 3: Unsurları Arasında Arapça Çokluk Kategorisi fu‘ül (فعول) Vezni Bulunduran Tekrarlar

İkileme	Yapı	Anlam	İşlev	Örnekler
haq-huquq	İUÇKT	ASÇOT	çokluk	❖ <i>İnsan haq-huquqlarini har qanday tahqirlash taqiqlanadi.</i> (Xabar.uz, 2019) – İnsan hak hukukunun her türlü ihlali yasaklanıyor.
had-hudud	İUÇKT	ASÇOT	pekiştirme türetme	❖ <i>Na qolarman erkimni aldab, / Na ketarman bilmay had-hudud</i> (Shodmonova, 2018). - Ne özgürlüğüme ihanet edip kalırım, / Ne had hudud bilmeden giderim.

Yukarıdaki tekrar gruplarında ikinci unsuru oluşturan “huquq” ve “hudud” sözcükleri, birinci unsur olan Arapça “haq” ve “had” sözcüklerinin Arapça çokluk kategorisindeki karşılıklarıdır. Bu tekrarlar, çokluk ve pekiştirme işleminde kullanılmaktadır.

Birinci ve ikinci unsurunun Arapça çokluk kategorisine ait “ef‘ilâ (افعلاء)” vezninde yer alan Özbek Türkçesindeki tekrar grupları şu şekildedir:

Tablo 4: Unsurları Arasında Arapça Çokluk Kategorisi “ef‘ilâ (افعلاء)” Vezni Bulunduran Tekrarlar

İkileme	Yapı	Anlam	İşlev	Örnekler
nabi-anbiyo	İUÇKT	ASÇOT	çokluk	❖ <i>Ilohiy alomatni topolmay qoldik, nabi-anbiyo ham qolmadi bizda</i> (O‘zbek tilidagi injil, 2008, s. 118)... - İlahi bir işaret bulamadık, peygamberler de kalmadı bizde.
vali(yu)-avliyo	İUÇKT	ASÇOT	çokluk	❖ <i>Har kimda sidq yo‘q valiyu avliyo qochar</i> (Zoriy, 2015) – Her kimde içtenlik ve dürüstlük yoksa (ondan) evliyalar kaçar.
aziz(u) avliyo(lar)	İUÇKT	AİBSOT	çokluk	❖ <i>Qabrlar ochilib, talay rahmatli azizu avliyolarning jasadlari tirilib ketdi</i> (O‘zbek tilidagi injil, 2008, s. 221).- Kabirler açıldı, birçok mübarek evliyanın cesedi dirildi.

Örneklerde yer alan tekrar gruplarında ikinci unsuru oluşturan “anbiyo” ve “avliyo” sözcükleri, birinci unsur olan Arapça “nabi” ve “vali” sözcüklerinin

yine bu dilin çokluk kategorisindeki karşılıklarını teşkil eder. Tekrarlar hem morfo-sentaktik bakımdan hem de işlev olarak çokluk kategorisini işaretlemektedir.

Birinci ve ikinci unsurunun Arapça çokluk kategorisine ait “fe’â’il (فَاعِلٌ)” vezninde yer alan Özbek Türkçesindeki tekrar grupları şu şekildedir:

Tablo 5: Unsurları Arasında Arapça Çokluk Kategorisi “fe’â’il (فَاعِلٌ)” Vezni Bulunduran Tekrarlar

İkileme	Yapı	Anlam	İşlev	Örnekler
xalq-xaloyiq	İUÇKT	ASÇOT	çokluk	❖ <i>Och xalq-xaloyiq Isodan o’rganmoqchi bo’lganida, farziylar Isoni sinab ko’rishga harakat qilishdi</i> (Hopler, 2018). – Aç halk İsa’dan bir şeyler öğrenmek istediğinde Ferziler İsa’yı sinamaya çalıştı.
shart-sharoit	İUÇKT	ASÇOT	çokluk	❖ <i>Yaratilgan shart-sharoit va oziq-ovqat mahsulotlarining sifati o’rganilmoqda</i> (O’zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi, 2022). - Sağlanan koşullar ve gıda ürünlerinin kalitesi inceleniyor.
shaklu shamoyil	İUÇKT	ASÇOT	çokluk	❖ <i>Bu shaklu shamoyilu tartib bilan va bu zeboligu ziynatlar bilan Sultoni Sohirqironning haramsaroyiga kirgizar edim va ...</i> (Sultan, 2021, s. 334)- Bu sekli semali ve düzen ile ve bu sevimlilik ve süsler ile Sultan Sahipkiran’ın haremine girerdim ve ...

Tabloda yer alan tekrar gruplarında, ikinci unsur oluşturulan “xaloyiq”, “sharoit” ve “shamoyil” sözcükleri, birinci unsur olan Arapça “xalq”, “shart” ve “shakl” sözcüklerinin “fe’â’il” kalıbındaki çoğuludur. Bu örneklerden *shaklu shamoyil* tekrarının unsurları arasına Arapça “u” bağlacı girmiş ve aralarında anlamca ilgi bulunmayan sözcüklerle oluşmuştur. Bu tekrarlar hem morfo-sentaktik bakımdan hem de işlev olarak çokluk kategorisini işaretlemektedir.

Bu vezinlere ek olarak Özbek Türkçesi sözlüğünden tespit edilen ikinci unsurları ve işlevleri çokluk olan efâ’il (فَاعِلٌ) vezninde *kabir-akobir*, mefâ’il (مَفَاعِلٌ) vezninde *hazil-mutoyibe*, *shayx-mashoyix* ve fa’ale (فَاعِلَةٌ) vezninde *to-lib-talaba* tekrar gruplarını da saymak mümkündür.

Türkçe Çokluk İşaretleyicisiyle Oluşmuş Tekrarlar

Çokluk kategorisi bakımından Türkçenin zengin bir kaynağa sahip olduğu bilinmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinde, genel itibarıyla /+lar/ eki genelleşmiş bir çokluk eki olarak kabul edilir. Bununla birlikte tarihî Türkçe metinlerde tanıklanan /+GUn/, /+An/, /+z/, /+t/, /+s/, /+ş/ gibi çokluk işaretleyicilerinin bir kısmı, çağdaş Türk lehçelerinde arkaik olarak tespit edilebilmektedir.

Özbek gramerlerinde, çokluk kategorisinin morfolojik işaretleyicisi /+lar/ ekidir. Eski Türkçede tespit edilen diğer çokluk işaretleyicileri de Özbek Türkçesindeki tekrarların yapısında yer almaktadır.

Özbek Türkçesinde birinci ve ikinci unsurunda çokluk kategorisi işaretleyicisi bulunduğunda tespit edilen tekrarlar şu şekildedir:

Tablo 6: Unsurları Arasında Türkçe Çokluk İşaretleyicisi Bulunduran Tekrarlar

Çokluk İşaretleyicisi	Yapı	Anlam	İşlev	Örnekler
/+lar/	İÜÇKT	AİB-SOT	çokluk	<p><i>Cho'lu dashlarning ushbu bo'risi "Xamsa"ning bir nusxasini olgach, xursand bo'lib kuldi va qo'y-tuya so'yib, elga tarqatishni buyurdi</i> (Sulton, 2021, s. 282). <i>Cöllerin bozkırların</i> bu kurdu, "Hamse"nin bir nüshasını alınca mutlu olup güldü ve koyun, deve kesip, halka dağıtılmasını buyurdu.</p> <p>❖ <i>Shahru kentlar, qishlog'i dashlar oq ko'rpa ostida qoldi</i> (Sulton, 2021, s. 157). – <i>Shirler, köyler, bozkırlar</i> ak yorgan altında kaldı.</p> <p>❖ <i>Bu so'z zamirida Tangri yeru ko'klarni, zamin tublarini, qurtu qush, parrandayu darrandalarni, o'zi yaratgan olamlarning har birini alohida qo'l ila boshqaradi, degan oddiy tushuncha akslanib turardi</i> (Sulton, 2021, s. 157). – Bu sözde Tanrı <i>yerleri ve gökleri</i>, yerin derinliklerini, kurtlar kuşlar, kuşlar ve yırtıcı kuşları, yarattığı âlemlerin her birini ayrı bir el ile yönetiyor, şeklindeki yaygın düşünce yansırdı.</p>

/+lar/	İÜÇKT	AİB-SOT	çokluk	<p>❖ <i>Handasa bu ijizat bilan yeru osmonlarni qamrab oldi va alohida fan bo'lishga da'vo qildi</i> (Sulton, 2021, s. 146). – Matematik bu icazetle yerleri gökleri kapladı ve ayrı bir bilim olduğunu iddia etti.</p> <p>❖ <i>Shunday gap-so'zlar uning qulog'iga yetib borgan bo'lsa ajabmas</i> (Sulton, 2021, s. 307). - Bu sözlerin onun kulağına ulaşmış olması şaşırtıcı değil.</p> <p>❖ <i>Aziz-muqaddaslar va payg'ambarlar qonini to'kkanlarga: <i>Sen qon ichirding, ular bunga loyiqdir</i> (O'zbek tilidagi injil, 2008, s. 556)! Evlialar ve peygamberlerin kanını dökenlere: “Sen kan içirdin, onlar buna layıktır!” (dedi).</i></p>
/+lar/	HİÜÇ-KT	AİB-SOT	çokluk	<p>❖ <i>Shodlaning uning holiga, ey osmon, Ey aziz-muqaddaslar, havoriylaru nabilar</i> (O'zbek tilidagi Injil, 2008, s. 559)! - Sevinin onun haline, ey gökyüzü, ey evlialar, havariler ve nebiler!</p>
/+an/	İÜÇKT	A İ B - SOT	çokluk	<p>❖ <i>Yomg'irdan o't-o'lan o'sar, qo'shiqdan – ko'ngil</i> (Mirzayev vd., 2005, s. 459). - Yağmurla yesillikler büyür, şarkıyla gönül.</p> <p>❖ <i>Tillarni turli-tuman qilgan zot, uni yana birlashtirib qo'ya olmaydmi</i> (Sulton, 2021, s. 33)? – Dilleri türlü türlü yaratan zat, onu tekrar birleştiremez mi?</p>

Özbek Türkçesinde tespit edilen tekraralarda çokluk /+lar/ ve /+an/ ekleriyle işaretlenmiştir. Bu eklerden /+lar/ sadece “ko'k, tub, so'z” gibi Türkçe sözcüklerde değil, “dasht, osmon, paygambar, muqaddas” gibi Farsça ve “muqaddas, nabi, havoriy” gibi Arapça sözcüklerde de çokluk kategorisini işaretlemektedir. /+lar/ eki tekrarların hem -bir örnekte olmakla birlikte- ilk unsuruna (havoriylar) hem de ikinci unsuruna (nabilar, ko'klar, dashtlar, paygambarlar, nabilar) gelebilmektedir. Bu grupta tespit edilen tüm tekrarlar, çokluk işlevinde kullanılmıştır. *cho'lu dashtlar; shahru kentlar; qishlog'i dashtlar; yeru ko'klar; yeru osmon* tekrar gruplarını oluşturan unsurlar arasında

Arapça bir bağlaç olan “u” girmiştir. Bu tekrarlardan *yeru ko'klar* örneğinde “u” bağlacı iki Türkçe sözcüğün arasında, *cho'lu dashtlar, qishlog'i dashtlar, yeru osmonlar* örneklerinde “Türkçe+Farsça”, *aziz-muqaddaslar, havoriylaru nabilar* tekrar gruplarında “Arapça+Arapça”, *shahru kentlar* tekrar grubunda “Farsça+Soğdca” sözcüklerin arasında yer almaktadır. Bu tekrar grupları çokluk işlevinde kullanılmıştır. *aziz-muqaddaslar va paygambarlar* tekrar grubu üç unsurdan oluşmaktadır. İkinci unsur /+lar/ çokluğuyla işaretlenen *aziz-muqaddaslar* tekrarı, iki Arapça sözcükten oluşur ve bir anlam değerini karşılar. Bu tekrar, Farsça “paygambar” sözcüğü ile ikinci bir tekrar grubu oluşturur. Tekrardaki “paygambarlar” unsuru Türkçe çokluk ekiyle işaretlenir. Bu gruptaki tekrarların aralarında anlamca ilgi bulunan sözcüklerle oluştuğu ve çokluk işlevinde kullanıldıkları görülür.

Özbek Türkçesine ait metinlerde /+an/ çokluk ekinin kullanıldığı iki tekrar grubu tespit edilmiştir: *o'z-o'lan* ve *turli-tuman*. Her iki tekrar grubunun da ilk unsuru tekil, ikinci unsur çoğuldur ve tüm unsurları Türkçe sözcüklerden oluşmaktadır. Bu tekrar grupları çokluk işlevindedir.

Teklik Unsuru Özbekçe Çokluk Unsuru Arapça Olan Tekrarlar

Özbek Türkçesinde Türkçe ve Arapça unsurların bir arada bulunduğu örneklere de rastlanmaktadır. Bu tekrar yapılarının ya Arapça bükümlü çokluk ile Türkçe tekil sözcükten ya Türkçe çokluk ile Arapça bükümlü çokluktan ya da Türkçe çokluk ile Arapça salim çokluktan oluştuğu görülür:

Tablo 7: Birinci Unsuru Özbek Türkçesi İkinci Unsuru Çokluk Kategorisindeki Arapça Sözcük Olan Tekrarlar

Çokluk İşaretleyicisi	Yapı	Anlam	İşlev	Örnekler
yarog'-aslaha	İUÇKT	EASOT	çokluk	❖ <i>Vatan himoyachilari to'p, mil-tiq, qilich va boshqa yarog'-aslahlarni o'lja oldilar</i> (Ziyoyev, 2003, s. 140). - Vatan savunucuları top, tüfek, kılıç ve diğer silahlar ı ganimet olarak aldılar.
qurol-aslaha	İUÇKT	EASOT	çokluk	❖ <i>Qal'adagi ayollar va bolalar asirlikka va qurol-aslahalar o'ljaga olindi</i> (Ziyoyev, 2003, s. 90). - Kaledeki kadın ve çocuklar esir edildi ve silahlar yağmalandı.
tevarak-atrof	İUÇKT	EASOT	çokluk	❖ <i>Tushdan so'ng tevarak-atrofdagi davlatlar qo'shining vaziyati tinglandi</i> (Sulton, 2021, s. 221). – Öğleden sonra civar devletlerin ordusunun durumu dinlendi.

tevarak-javonib	İÜÇKT	EASOT	çokluk	❖ <i>To'satdan kelgan g'am qalblarni muzlatgani kabi, sovuq ham tevarak-javonibni muzlatib qo'ydi</i> (Sulton, 2021, s. 47). – Aniden gelen gamın kalpleri buz kesmesi gibi, soğuk da her yanı buz kesti.
sovut-anjom	İÜÇKT	AİB-SOT	çokluk	❖ <i>Zarbxonada esa aqchadan tashqari sovut-anjom ham yasalgaydir</i> (Sulton, 2021, s. 79). - Darphanede akçenin dışında araç gereçler de yapılacaktır.

İkinci unsurları Arapça “aslaha (silah çoğulu), atrof (taraf çoğulu), javonib ve anjom (nujum)” çokluk kategorisindeki sözcükler ile birinci unsurları Türkçe tekil isimler olan “yarag’, qurol, tevarak, sovut” sözcüklerinden oluşan bu tekrarlar çokluk işlevindedir. Tekrarlardan *yarog’-aslaha, qural aslaha, tevarak-atrof* eş anlamlı sözcüklerden, *sovut-anjom* aralarında anlamca ilgi bulunan sözcüklerden oluşmuştur. Bu tekrarlar, eşit heceli sözcüklerden oluşan tekrarlarda ünlü ile başlayan ilk unsur olması yönündeki kurala ters düşmektedir. Söz konusu tekrarların sıralama ölçütü tekil yapıda olan unsurun başta, çoğul yapıdaki unsurun ise sonda olması ile açıklanabilir. Buna göre tekil unsur olan “yarag’, qurol, tevarak, sovut” sözcükleri tekrarın ilk unsuru, çoğul unsur olan “aslaha, atrof, anjom” ise ikinci unsurudur.

Arapça-Özbek Türkçesi Çokluk İşaretleyicilerinin Birlikte Kullanıldığı Tekrarlar

Özbek Türkçesindeki tekrar yapıları arasında Türkçe ve Arapçanın söz ve şekil unsurlarının bir arada kullanıldığı tespit edilen örnekler şu şekildedir:

Tablo 7: Arapça ve Özbek Türkçesi Çokluk İşaretleyicilerinin Bir Arada Kullanıldığı Tekrarlar

Çokluk İşaretleyicisi	Yapı	Anlam	İşlev	Örnekler
atrof-joylar	İÜÇKT	EASOT	çokluk	❖ ... <i>shoyodkim, Xorazm, Buxoro, Farg'ona va Toshkent viloyatiga tegishli atrof-joylardan yordam kelib qolsa», — deyishib, umidlarini uzd madilar</i> (Ziyoyev, 2003, s. 167). – “... belki Harezmi, Buhara, Fergana ve Taşkent vilayetlerine bağlı yerlerden yardım gelir.” diyerek ümidlerini kesmediler.

parrandayu darrandalar	İÜÇKT	AİBSOT	çokluk	❖ Bu so'z zamirida Tangri yeri ko'klarni, zamin tublarini, qurtu qush, <u>parrandayu darrandalarni</u> , o'zi yaratgan olamlarning har birini alohida qo'l ila boshqaradi, degan oddiy tushuncha akslanib turardi (Sulton, 2021, s. 36). – Bu söz temeline Tanrı yerleri ve gökleri, yerin derinliklerini, kurtlar kuşlar, <u>kuşlar ve yırtıcı kuşları</u> , yarattığı âlemlerin her birini ayrı bir el ile yönetiyor, şeklindeki yaygın düşünce yansırdı.
------------------------	-------	--------	--------	---

Her iki unsuru da çokluk kategorisinde olan *atrof-joylar* tekrar grubu, Arapça ve Türkçe sözcüklerden oluşan çokluk kategorisindeki iki unsurdan oluşmuştur. İki Farsça sözcükten oluşan *parrandayu darrandalar* tekrarının ilk unsuru olan Farsça “parranda (kuşlar)” anlam bakımından çokluk, morfolojik olarak ise teklik yapısındadır. Farsça “darranda” tekil unsur Türkçe çokluk unsurla işaretlenmiştir. Tekrarlardan *atrof-joylar* eş anlamlı; *parrandayu darrandalar* ise aralarında anlamca ilgi bulunan sözcüklerden oluşmuştur. Her iki tekrar çokluk işleviyle kullanılmıştır.

Tartışma

Unsurları arasında çokluk işaretleyicisi bulunduran tekrar gruplarının örneklerine Türkçenin yanı sıra Sümerce, Hausa dili, İngilizce ve Farsçada da rastlanır. Bu dillerden Sümerce ve Hausa dilinde sadece ikinci unsurun çokluk yapısında olduğu görülür. Tarihî Türk lehçeleri ve Özbek Türkçesindeki tekrar gruplarında ise hem sadece ikinci unsur hem de her iki unsurun çokluk yapıda olduğu tekrar örneklerine rastlanmıştır. Bu dillere ait yapılacak ayrıntılı çalışmalar dâhilinde benzerlikleri ve farklılıkları üzerine fikir yürütülebilir. Tekrar unsurları arasında bağlaç kullanımı, tarihî Türk lehçelerinden Harezmi ve Çağatay Türkçesinde yabancı unsurlarla yapılan tekrar gruplarında tespit edilmiştir. Çağatay Türkçesinin devamı olan Özbek Türkçesinde ve tarihî lehçelerdeki bu kullanımın Arapça ve Farsçanın etkisiyle olmalıdır.

Özbek Türkçesinde yer alan çokluk yapıdaki tekrarların anlam bakımından, özellikle Arapça ve Türkçe sözcüklerle kurulanlarda, eş anlamlı sözcüklerden oluştuğu görülür. Aralarında anlamca ilgi bulunan tekrar gruplarının Türkçe, aynı sözcüğün çokluk şekliyle oluşanların ise Arapça unsurlardan oluştuğu görülür. Tek bir örnekte aralarında anlamca ilgi bulunmayan sözcüklerden oluşan bir tekrar grubu tespit edilmiştir. Bu tekrar grupları en çok türetme, çokluk ayrıca çokluğun pekiştirilmesi işlevlerinde kullanılır. Eski Türkçede çokluk kategorisindeki tekrarlar değerlendirilecek olunursa şu tablo ortaya çıkar:

Tablo 8: Eski Türkçe Tekrar Gruplarının Çokluk Yapıdaki Unsurları

	Kullanılan Çokluk Ekleri	Yalnızca 1. Unsuru Çokluk Eki Alan Tekrarlar		Her İki Unsuru da Çokluk Eki Alan Tekrarlar
Köktürkçe	/+gUn/ /+Un/ /+An/ /+ş/ /+lAr/			bodun bokun/bukan uğuş bodun iniygünüm oğlanım uğuşum bodunum beglerim bodunum
Eski Uygur Türkçesi	/+t/ /+ağut/ /+An/ /+ın/ /+lAr/		kız kırkın katun tigit alp alpağut kız kelinlerimiz	oğlan kızlar katunlar tigitler begler buyruklar erenleri alpağutları katunların kırkınların oğlanlarım kızlarım eçilerim ekelerim siñillerim kişilerim oğ- lanlarım oğlanların kızların
Karahanlı Türkçesi	/+an/ /+lAr/ /+ın/			kızlar kırkınlar
Harezmi Türkçesi	“ef āl” Vezni “+at” Çok- luğu /+lAr/			assıları ve faydaları
Kıpçak Türkçesi	/+lAr/			

Çağatay Türkçesi	“ef’al” vezni “fe’ā’il” vezni Ar. /+in/ Ar. /+āt/ /+t/	af’ālu atvār ahlāqu atvār asbābu ālāt aṭrāfu cavānib aṭrāfu navāhī tavābi’u lavāhīk havāliyu havāṣī af’ālu aqvāl şeyhinü enbiyan kayfiyyatu ḥālāt karrātu marrāt ḥarakātu sakanāt ālātu adavāt zirāfatu liṭāfat asbābu maṣālih
------------------	--	--

Köktürkçe, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinden tespit edilen örneklerde çokluk işaretleyicileri Türkçedir. Bu dönemden sonra Arapça çokluk işaretleyicileri kullanılmaya başlanmıştır. Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde çeşitlilik gösteren çokluk işaretleyicileri, bu dönemden itibaren azalır ve /+lAr/ eki çokluk işaretleyici olarak genelleşir. Karahanlı Türkçesinden sonra tekrar gruplarında Arapça unsurların artmaya başladığı, Çağatay Türkçesi döneminde ise Türkçe eklerden ziyade Arapça vezinlerin çokluğu işaretlemeye kullanıldığı dikkat çeker.

Tarihî Türkçe metinlerde, sadece ilk unsurun çoğul olduğu tekrar gruplarına rastlanmazken daha çok ikinci unsuru ve her iki unsuru çokluk kategorisindeki tekrarların yer aldığı tespit edilmiştir. Özbek Türkçesinde Arapça çokluk unsuruyla yapılan tekrar gruplarının yoğun olması Çağatay Türkçesinin devamı olması nedeniyledir.

Çokluk ekleri bakımından zengin olan Türkçe tekrar gruplarında, Arapça vezinlerin kullanılması, tekrarlardaki ses düzeni ile alakalı olmalıdır. Türkçede bu bakımdan fonetik düzeyde uyuma dikkat edildiği görülür. Türkçe tekrar gruplarının unsurları belli ses düzenine göre (ilk hece ünlüsünün düz geniş /A/, ikinci unsurun ilk hece ünlüsünün ya düz geniş /A/ (A...A) ya da dar-yuvarlak ünlü /U/ ((A...U) olduğu düzen) sıralanır ve bu sıralama düzeni tekrar gruplarında belli anlam nüansları sağlar ve zamanla tekrar kalıbı oluşturur. Tarihî Türk lehçeleri ve Özbek Türkçesi metinlerinde tespit edilen bu çokluk kalıpları, Türkçenin tekrarlardaki kalıplaşmış ses düzenine uygundur. Bu doğrultuda Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinde her iki unsurun çokluk yapısında olduğu tekrarların yoğunluğu sözcük sonralarındaki ses uyumu, Arapça çokluk yapısıyla kurulan tekrarlardaki ilk unsurun tekil ikinci unsurun çokluk olması ise tekrarların ses düzenine ile açıklanabilir. Türkçenin fonetik kuralları çerçevesinde “/A.../A/” ve “/A.../U/” ses düzenine göre unsurların Arapça çokluk şeklini oluşturacak vezinlerle tekrar

grubu oluşturulduğu görülür. Buna göre Arapçadaki çokluk vezinlerinden /A/... /A/ ses düzenini sağlayan “ef’āl, fe’ā’il, ef’ilā”, /A/.../U/ ses düzenini sağlayan “fu’alā, fu’ül” vezinleri çokluk kategorisi oluşturmada tercih edilmektedir.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri unsurları arasında çokluk işaretleyicisi bulunan tekrar yapıları bakımından benzerlik gösterir. Tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi Özbek Türkçesine ait tekrar gruplarında da her iki unsurun aynı çokluk ekini almadığı örnekler mevcuttur: *oğlan kızlar* (K, UT), *iniygünüm oğlanım* (K), *uğuşum bodunum* (K), *aţrāf u cavānib* (ÇT), *aţrāf u navāhî*, *atrof-javonib* (ÖT), *atrof-joylar* (ÖT). Köktürkçe ve Eski Uygur Dönemi’nde çeşitlilik gösteren çokluk eklerinin kullanım alanı nedeniyle olan bu durum, tekrar unsurlarının sıralanışındaki fonolojik, morfolojik ilkelerle de açıklanabilir.

Tarihî Türk lehçelerinde de Özbek Türkçesinde de çokluk kategorisindeki unsurların ikinci bir çoklukla işaretlendikleri görülür. Çokluğun pekiştirilmesi olarak adlandırılabilir bu yapı, Karahanlı ve Uygur Türkçesi dönemlerinde iki Türkçe çokluk işaretleyici ile oluşturulurken, Özbek Türkçesinde Arapça ve Türkçe çokluk unsurlarının kullanımıyla sağlanır: *katunlar tigitle* (UT), *erenleri alpağutları* (UT), *kızlar kırkınları* (KT); *havoriyları nabilar*, *aziz-avliyolar*.

Tablo 9: Özbek Türkçesi Tekrar Gruplarının Çokluk Yapıdaki Unsurları

	Kullanılan Çokluk Ekleri	Yalnızca 1. Unsuru Çokluk Eki Alan T.	Yalnızca 2. Unsuru Çokluk Eki Almış T.	Her İki Unsuru da Çokluk Eki Alan T.
Yapısında Arapça Unsur Bulunan T.	Arapça Çokluk Vezinleri Türkçe /+lar/		olim-ulamo adib(u) udabo aziz-avliyo(lar) fe’l(u) atvor xulq atvor yoru ahbob sir-asror g’arib-g’urabo vazir-vuzaro faqir-fuqaro haq-huquq had-hudud xalq-xaloyiq shart-sharoit shaklu shamoyil hol-ahvol shoiru ulamo nabi-anbiyo vali-avliyo	avlod u ajdod asbob-anjom atrof-javonib

Yapısında Türkçe Çokluk Unsuru Bulunan T.	/+an/ /+lar/		o't-o'lan cho'lu dashtlar shahru kentlar qishlog'i dashtlar yeru ko'klar gap-so'zlar turli-tuman yeru osmonlar	havoriylaru nabilar
Yapısında Türkçe ve Arapça Unsur Bulunduran T.	Arapça Vezin		yarog'-aslaha qurol-aslaha tevarak-atrof sovut-anjom	
Türkçe ve Arapça Çokluk Kategorisinin Bir Arada Kullanıldığı T.	/+lar/		parrandayu dar- randalar	atrof-joylar

Hece sayısı eşit olmayan tekrarda hece sayısı az olan unsur başa gelir, belirlemesi tekrarlar için genel bir kuraldır. Özbek Türkçesinden tespit edilen örneklerde yapısında Arapça unsur bulunan tekrarların çoğunda bu kural geçerlidir: *olim ulamo, adib-udabo, atrof javonib, fe'l-atvor, xulq-atvor, sir-asror, g'arib-g'urabo, vazir-vuzaro, faqir-fuqaro, haq-huquq, xalq-xaloyiq, shart-sharoit, shaklu-shamoyil, hol-ahvol, nabi-anbiyo, vali-avliyo*. Yapısında Türkçe çokluk unsuru bulunan tekrarlardan her iki unsuru Türkçe olan *o't-o'lan, gap-sözler*, her iki unsuru Arapça *aziz-muqaddaslar* ve bir unsuru Türkçe diğer unsuru Farsça *yeru osmonlar* tekrarlarında da hece sayısı az olan unsur başta yer almaktadır. Bu kurala aykırılık teşkil eden *qishlog'i dashtlar* ve *tevarak-atrof* tekrarlarında çok heceli unsurun başta olması iki ilkeyle açıklanabilir: 1. Tekrarı oluşturan unsurlardan Türkçe olan sıralamada önde yer alır: *tevarak-atrof* 2. Tekrarda tekil unsur sıralamada çokluk unsurdan öndedir: *havoriylaru nabilar*.

Tekrarlarda Türkçe sözcükler Arapça unsurlarla çokluk yapılmazken, Arapça sözcükler Türkçe çokluk ekini alabilir. Bu Türkçenin sondan eklemeli, Arapçanın ise bükümlü bir dil olması dolayısıyla.

Özbek Türkçesinden tespit edilen yapısında çokluk unsuru bulunduran tekrarları Türkçe tekrarların fonetik sıralanma ölçütlerine göre değerlendirecek olursak şu tabloyla karşılaşırız:

Tablo 10: Özbek Türkçesinde Hece Sayısı Eşit Tekrar Gruplarında Fonetik Unsurları

Özbek Türkçesi	Ünlü - Ünlü	Ünlü Ünsüz	Ünsüz-Ünsüz	Ünsüz-Ünlü
	avlodu ajdod asbob-anjom	atrof-joylar	qishlog’i dashtlar turli-tuman	sovut-anjom

Tuna, tekrarlardaki öncelik sıralamasını belirli fonetik kurallara bağlar. Hece sayısı eşit olan tekrar unsurlarının “ünlü-ünlü, ünlü-ünsüz, ünsüz-ünsüz” fonetik kuralına göre dizildiğini belirtir. Özbek Türkçesindeki tekrar gruplarında “ünlü-ünlü” sıralamasına *avlodu ajdod, asbob-anjom*, “ünlü-ünsüz” sıralamasına *atrof-joylar*, “ünsüz-ünsüz” sıralamasına *qishlog’i dashtlar, turli-tuman* örnekleri tespit edilmiştir. Bu örnekler, Tuna’nın hece sayılarının eşit olduğu durumlarda tekrar unsurlarının nasıl sıralanacağını belirlediği fonetik esaslara uygun düşer. Onun Türkçede bulunmadığını söylediği “ünsüz-ünlü” sıralamasına ait Özbek Türkçesinden tespit edilen *sovut-anjom* örneğinin sıralama kuralı ise “tekil-çoğul” olarak belirlenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Tarihî Türk lehçelerinden itibaren kullanıldığı bilinen, Özbek Türkçesi metinlerinde de tespit edilen *fakir fukara, hâl ahval, had hudut vb.* Arapça sözcüklerle kurulmuş tekrar gruplarında ikinci unsur ilk unsurun çoğuludur. Çoğul yapıda unsuru ya da unsurları olan tekrarlara Türkçenin en eski yazılı metinlerinden itibaren rastlanmaktadır. Köktürkçe ve Uygurca metinlerdeki tekrarlarda Türkçe /+gUn/, /+An/, /+Un/, /+In/, /+ş/, /+t/, /+ağut/, /+IAr/ çokluk ekleri kullanılmıştır. Arapça çoğul yapıdaki unsurlarla kurulmuş tekrarlar ise İslamiyet’e geçişin olduğu Karahanlı Türkçesi eserlerinde ilk olarak tespit edilmiştir. Bu dönemden itibaren kullanımı artan Arapça çokluk yapıdaki unsurlarla oluşmuş tekrarlar, sayısal olarak Çağatay Türkçesi eserlerinde daha yoğun kullanılmıştır.

Çoğul yapıdaki tekrarların temel işlevi çokluktur. Tespit edilen örneklerde tekrarlar, türetme ve pekiştirme işlevleriyle de kullanılmıştır. Tekrarlardaki sözcükler arasında eş anlamlılık, yakın anlamlılık, aynı sözcüğün tekrarı olmaları yönünde anlam ilişkisi bulunmaktadır.

Arapça çokluk yapısındaki tekrarların ya her iki unsuru da çokluk yapısında (*atrof-javonib, avlodu ajdod, asbob-anjom*) ya da sadece ikinci unsuru çokluk yapısındaki (*sir asror, hol ahvol*) tekrarlardan oluşmuştur. Özbek Türkçesinden tespit edilen çoğul yapıdaki tekrar gruplarına ait unsurların da benzer şekilde “tekil-tekil”, “tekil-çoğul” ya da “çoğul-çoğul” şeklinde sıralandığı görülmüştür. Unsurları “çoğul-tekil” şeklinde sıralanan tekrar grubu ise tespit edilememiştir. Yapılan değerlendirmeler neticesinde Türkçe tekrar

sınıflandırmalarında çokluk işaretleyicilerinin tekrar gruplarının yapısını belirlediği, tekrarda unsurların sıralanma sırasını belirleyen bir kriter olarak değerlendirileceği görülmüştür.

Bu verilere göre tekrarlar üzerine yapılacak sınıflandırma çalışmalarında, çokluk kategorisindeki tekrar grupları “tekil-tekil”, “tekil-çoğul”, “çoğul-çoğul” sıralama metoduna göre, ayrı bir başlık altında ele alınabilir ve tekrarı oluşturan unsurların sıralanmasına yönelik “tekrarda ilk unsur tekil yapıda ise ikinci unsur tekil ya da çoğul yapıda olabilir; ancak ilk unsur çoğul ise ikinci unsurun çoğul yapıda olmalıdır” belirlemesi bir kriter olarak kabul edilebilir.

Çoğul yapıdaki tekrarlar, Türkçenin en eski metinlerinden itibaren tanıklanmaktadır. Bu tekrar yapısı, Türkçede çokluk işaretleyicisi olduğu tespit edilen tüm eklerle kurulmuş örnekleri tespit edilebilmektedir. Farklı kültür dairesine girilmesi neticesinde Arapça ve Farsçaya ait çokluk yapıdaki sözcüklerle kurulmuş çoğul yapıda tekrar gruplarının kullanımı da dikkat çekici boyuttadır. Çokluk işaretleyicilerindeki bu çeşitlilik ve diğer dillerden alıntılanan çoğul unsurların bu tekrar yapısının oluşturabilmesi, söz konusu yapının Türkçe arkaik bir tekrar yapısı olduğunu düşündürmektedir.

Sümerce ve bir Afroasya dili olan Hausa dilinde ikinci unsuru, İngilizce ve Farsçada ise her iki unsuru da çoğul yapıda olan tekrar örnekleri tespit edilebilmektedir. Bu bakımdan çoğul yapıdaki tekrarlar üzerine, diğer dillerde yapılacak ayrıntılı çalışmalarla, yukarıda belirlenen kriterin diğer dillerde de geçerli olup olmadığına dair bir tespitte bulunulabilir. Bu çalışmalarla tekrar unsurlarının sıralanmasına dair öne sürülen teoremin kökenine dair daha net bilgiler de ortaya konabilecektir.

Etik Komite Onayı Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek Araştırma için herhangi bir mali destek alınmadı.

Çıkar Çatışması Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval Ethical committee approval is not required for this research.

Funding This research received no external funding.

Conflicts of Interest The author declares no conflicts of interest in this study.

Kısaltmalar

AİBSOT	Aralarında Anlamca İlgili Bulunan Sözcüklerden Oluşan Tekrarlar
ASÇOT	Aynı Sözcüğün Çokluk Şekliyle Oluşan Tekrarlar
ÇT	Çağatay Türkçesi
EASOT	Eş Anamlı Sözcüklerden Oluşan Tekrarlar
HİUÇKT	Her İki Unsuru da Çokluk Kategorisinde Olan Tekrarlar
İUÇKT	İkinci Unsuru Çokluk Kategorisinde Olan Tekrarlar
K	Köktürkçe
ÖT	Özbek Türkçesi
UT	Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Ağakay, M. A. (1953). Dilbilgisi konuları: İkizlemeler üzerine. *Türk Dili*, 2(16), 189-191.
- Ağakay, M. A. (1954). Türkçede kelime koşmaları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2, 97-104.
- Akdağ, H. (1997). *Arap dili dilbilgisi*. Tekin.
- Akyalçın, N. (2007). *Türkçe ikilemeler sözlüğü – tanıklı*. Anı.
- Anonim (2015). *Oltin baliq*. 11 Şubat 2023 tarihinde <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/sayt-haqida/sayt-rivojiga-hissa> adresinden edinilmiştir.
- Anonim (2008). *O'zbek tilidagi Injil*. 11 Şubat 2023 tarihinde <https://www.kitobok.com/category/book/muqaddas-kitob-injil/> adresinden edinilmiştir.
- Atmaca, E., ve Kral, Ö. F. (2015). Kazak Türkçesindeki ikilemelerin sınıflandırılması. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 194-213.
- Atrof-javonib. (2023, 11 Şubat). Savodxon.uz'dan. <https://savodxon.uz/izoh?sa-valamoq>
- Ceylan, N. (2009). *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbü Mirza'nın eserlerindeki ikilemeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çoraklı, Ş. (2001). Türkçenin yaratma gücü. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17, 53-60.
- Çürük, Y. (2016). İkilemelerin dilbilgisel anlamları. *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science IASSS*, 48, 397-411.
- Develi, H. (2016). *Osmanlı Türkçesi kılavuzu*. Kesit.
- Doğan, L. (2012). Türkmen Türkçesinde ikilemeler. *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 90-103.

- Eratalay, S. (2017). Türkçe ve Sümercede ikileme. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 166-173.
- Güner-Dilek, F. (2004). Altay Türkçesinde ikilemeler. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 83-100.
- Güngör, O. C. (2018). Memlük Kıpçak Türkçesinde ikilemeler. *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science IAS-SS*, 65, 105-122.
- G'arib-g'urabo. (2023, 11 Şubat). Savodxon.uz. <https://savodxon.uz/izoh?g%-CA%BBarib-g%CA%BBurabo>
- Hatipoğlu, V. (1981). *Türk dilinde ikileme*. Türk Dil Kurumu.
- Hopler, W. (2018, 21 Haziran). İsoning mo'jizalari: 4000 kishini eyish. Eferrit. <https://uz.eferrit.com/isoning-mojizalari-4000-kishini-eyish/>
- Hojiyev, A. (1963). *O'zbek tilida qo'shma, juft va takroriy so'zlar*. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.
- İlhan, N. (2009). *Türk dilinde çokluk*. Manas.
- İnkelas, S. & Zoll, C. (2009). *Reduplication doubling in morphology*. Cambridge University.
- Karahan, L. (2008). Tekrar gruplarında ünlü düzeni-anlam ilişkisi üzerine düşünceler. Ekrem Arıkoğlu (Ed.), *Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun armağanı* içinde (s. 140-148). Akçağ.
- Karaman, A. (2021). *Eski Türkçede (VIII.-XII. yüzyıl) ikilemeler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kayalar, F. (2017). Türkçe ve İngilizcedeki ikilemelerin yapısal özelliklerinin karşılaştırılması. *Turkish Studies - Language*, 12(30), 311-324.
- Mirzayev T., Musoqulov A. ve Sarimsoqov B. (2005). *O'zbek xalq maqollari*. Sharq.
- Özbek, E. E. (2021). Türk dilinde "ikileme" terimi ve Tuva Türkçesi örneğinde ikilemelerin/ikili sözlerin semantik özellikleri üzerine. *Turkish Studies - Language*, 16(4), 2481- 2510.
- O'zbekiston Respublikası Ichki Ishlar Vazirligi (2022). Jamoat tartibini saqlash xizmati. <https://iiv.uz/news/yaratilgan-shart-sharoit-va-oziq-ovqat-mahsulotlarining-sifati-organilmoqda>
- Öz, Aynur (1997). Özbek Türkçesinde ikileme. *Türköloji Dergisi*, XII/1, 287-311.
- Öz, Aynur (1999). *Özbek Türkçesinde isimler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, S. (2008). Yeni Uygur Türkçesinde ikilemeler. *Turkish Studies - Language*, 3(4), 1036-1048.
- Qobiljonovna-Ernazarova, M. (2023). "Ayub G'ulomovning O'zbek tilshunosligida grammatik kategoriyalarga oid tadqiqi" (otlarda ko'plik kategoriyasi misolida). *Eurasian Journal of Academic Research*, 3(1), 158-162.

- Rubino, C. (2005). *Reduplication: Form, function and distribution*. B. Hurch (Ed.), *Studies on reduplication* içinde (s. 11-29). De Gruyter.
- Toprak, F. (2005). Harezmi Türkçesinde ikilemeler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2, 277-292.
- Tuna, O. N. (1949). Türkçede tekrarlar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(2-3) (Kowalski Özel Sayısı), 429-477.
- Tuna, O. N. (1986). Türkçenin sayıca eş heceli ikilemelerinde sıralama kuralları ve tabii bir ünsüz dizisi. *JATS*, 30-31, 163-228.
- Sir-asror. (2023, 11 Şubat). Uzsmart.ru. <https://uzsmart.ru/kutubxona/asarlar/4650-shudring-tushgan-bedazor-ikki-i-shukur-xolmirzayev.html>
- Sulton, İ. J. (2021). *Alisher Navoiy*. Adabiyot.
- Shodmonova, M. (2018). She'rlar. 11 Şubat 2023 tarihinde (<https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/yoshlar/marhabo-shodmonova-poetry.html> adresinden edinilmiştir).
- Xabar.uz. (2019, 15 Ekim). Eng osoyishta mamlakat. Xabar.uz. <https://www.xabar.uz/uz/xorij/eng-osoyishta-mamlakat-islandiya-haqida-10ta-beqiyos-fakt>
- Xo'jayev, M. (2008). *Shermuhammadbek qo'rboshi*. Sharq. 11 Şubat 2023 tarihinde https://gunturkbetikevi.files.wordpress.com/2011/01/shermuhammadbek_qurboshi.pdf adresinden edinilmiştir.
- Ziyoyev, H. (2003). *Asarlar toplami IV*. Sharq.
- Zoriy. (2015, 15 Eylül). Zoriy (XIX-XX Asr). Ziyouz. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-sheriyati/o-zbek-mumtoz-adabiyoti/zoriy-xix-xx-asr>

Extended Summary

Purpose

In this study, a structural classification method will be presented for the reduplications in the plural category. The study aims to clarify which element or elements in reduplications are in plural form and according to which criterion the element in plural form is ranked.

It is also aimed to contribute to the evaluation of reduplications in plural form as a separate group in reduplication classifications by revealing the basic criteria of the ordering of the elements belonging to the plurality of reduplications determined.

Methodology

Written and literary texts, online resources of old Turkic and Uzbek Turkish were used as the data source of this research. In the study, a document analysis technique based on qualitative research design was applied.

Findings and Conclusions

Detailed studies are carried out on reduplications in all world languages. The reduplications that make up the plural category have similar features in terms of the order of their elements, meaning and function. One of these features is the plural element of reduplications and the order of its structure.

While reduplications express plurality in terms of meaning, they also constitute the category of plurality in terms of structure. The /ré/ in the Sumerian *digir-digir-ré* reduplication, /i/ in the *gárdándámí* reduplication in the Hausa language from the Euroasiatic languages, and the /s/ reduplication in the English *cats'n dogs* repetition is plural marker. There are also examples of this structure in Turkish since the Old Turkic period: In Köktürk *iniygünüm boy*, *eren alpağut* in Uyghur Turkish, *kız oğlan* in Karahanlı Turkish, *yarağ esbāb* in Khwarezm Turkish, *ayak çanaqlar* in Kipchak Turkish, *af'āl u aqvār* in Chaghatai Turkish. There are examples of this structure in Uzbek Turkish, which is called the continuation of Old Turkic, and in other contemporary Turkish dialects. However, in studies on reduplications, this structure is either not mentioned or only an example with the /+lar/ plural suffix is given. However, the information determined from the oldest texts of Turkish shows that it is rich in terms of plural suffixes. These suffixes are used frequently in reduplications in plural structure. The Arabic plural category and the reduplication formed by the vocabulary in this category are seen in Turkish since the Khwarezm Turkish texts. Today, these reduplications can be seen in contemporary dialects, especially in Uzbek Turkish. In this study, the formation of the plural structure repetitions established with Turkish and Arabic suffixes is handled diachronically in terms of structure, meaning and functions, and the following results are obtained from the findings:

The reduplications in the plural structure of Uzbek Turkish consist of synonymous words, especially in the reduplications consisting of Arabic and Turkish words. Reduplications with semantically related reduplications consist of Turkish words, while those formed with the plural form of the same word are seen to consist of Arabic elements. They are mostly used in derivation, plural and emphasis functions.

Until the period of Khwarezm Turkish, the reduplications consisted of Turkish elements. The reduplications made with Arabic elements began to intensify from the Kfwarezm Turkish period. This is due to the influence of Islam and therefore Arabic and Persian. This effect is also seen in Chaghatai and Uzbek Turkish, where reduplications in the plural form are intense.

The density of reduplications in both Kokturk and Old Uighur Turkish can be explained by the phonetic harmony after the words, and the plurality of the first element in the reduplications established with the Arabic plural structure can be explained by the sound order of the reduplications.

Accordingly, the Arabic plural “ef‘āl, fe‘ā’il, ef‘ilā” plural form is preferred in forming the reordering of the Turkish reduplications in accordance with the sound order of “/A/.../A/”. Similarly, the Arabic “fu‘alā, fu‘ūl” plural form is preferred to form the reordering of Turkish reduplications in accordance with the sound order of “/A/.../U/”.

It is remarkable that the plurality of reduplications determined from historical and contemporary Turkish dialects, especially Uzbek Turkish are either in the plurality category of only the second element or in the plurality category of both elements. Such repetitive structures are arranged according to a special rule. This rule, which can be put forward as a criterion in reclassifications, is as follows: The elements that make up the reduplication are subject to an order as singular-singular, singular-plural or plural-plural. This is one of the oldest rules for ordering the elements that make up the reduplications in Turkish.

For a structural classification to be made on reduplications, it should be handled under a separate heading as reduplications with a plural element, and samples detected within the above specification should be classified as such.

